
De rubriek **PLISA (Platform Literatuur en Samenleving)** belicht initiatieven van onderzoekers die literatuurwetenschappelijk onderzoek ontsluiten voor een publiek buiten de universiteit.

De betovering van lijstjes. Een canonenquête en het debat over de Nederlandse literatuur (2002-2022)

LIEKE VAN DEINSEN EN RENÉ VAN STIPRIAAN

Lieke van Deinsen (1987) is onderzoeksprofessor Nederlandse letterkunde aan de KU Leuven. Haar onderzoek concentreert zich op de verbeelding van intellectuele en literaire geleerdheid in de vroegmoderne tijd, canonvorming, en vrouwelijk schrijverschap. In 2025 bekleedt ze de *Queen Wilhelmina professor*-leerstoel aan Columbia University (New York).

René van Stipriaan (1959) studeerde Nederlands (hoofdrichting Historische Letterkunde) aan de Universiteit van Amsterdam, promoveerde in 1995 op een proefschrift over komisch toneel in de Nederlandse renaissance. Hij was in 1998 medeoprichter en eerste hoofdredacteur van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.org), en hield uit dien hoofde in 2002 een enquête naar de Nederlandse canon. Publiceerde o.a. biografieën van Gerbrandt Adriaensz. Bredero (*De hartenjager*, 2018) en Willem van Oranje (*De zwijger*, 2021); onlangs verscheen een herziene uitgave van *Het volle leven* (2024, eerste uitkomen 2002).

De betovering van lijstjes. Een canonenquête en het debat over de Nederlandse literatuur (2002-2022)

LIEKE VAN DEINSEN & RENÉ VAN STIPRIAAN

De in Duitsland werkzame neerlandicus Ralf Grüttemeier merkte in oktober 2022 op dat hij ‘geen ander voorbeeld [kende] van een land waarin een canonenquête gehouden werd door gezaghebbende nationale instituties’, of sterker nog: het houden van een dergelijke enquête heeft veel weg van een ‘Nederlands-Vlaamse-uitvinding’ (Grüttemeier 2022). Het gaat dus om een uniek instrument. Maar welke meerwaarde kan een canonenquête hebben op het maatschappelijk debat over literair erfgoed? In deze bijdrage blikken twee initiatiefnemers van de literaire canonenquêtes in 2002 en 2022 terug op hun uitgangspunten en de reacties die de bevraging opriep.¹ Wat zeggen zij over het literaire klimaat?

Literaire lijstjes in de Nederlandse literatuurgeschiedenis

Lijstjeswoede zit in het menselijk DNA. Dat is de these van Umberto Eco in zijn *Infinity of Lists* (2009). Wie Eco volgt op zijn rondgang door de geschiedenis kan niet anders dan vaststellen dat de neiging om lijstjes aan te leggen als een rode draad door de westerse cultuur loopt. Vanaf de klassieke oudheid moeten lijstjes vooral dienen om greep te krijgen op het ongrijpbare en grenzeloze. Van Homerus’ eindeloze opsommingen in zijn *Odysseus* tot Borges’ bibliotheek van Babel: ‘Faced with something that is immensely large, or unknown, of which we still do not know enough or of which we shall never know, the author tells us that he is unable to say, and so he proposes a list very often as a specimen, example, or indication, leaving the reader to imagine the rest’ (Eco 2009: 49).

¹ Deze bijdrage is mede gebaseerd op de lezingen ‘Het lege nest van de historische letterkunde. De canon als collectief culturele (kortetermijn)geheugen’ en ‘De canon anno 2002, en daarna’ gegeven op de debatmiddag over de literaire canon op 7 oktober 2022 in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag, en nadien gepubliceerd op Neerlandistiek.nl. Laatstgenoemde tekst verscheen tevens, in verkorte versie, als opiniestuk in *NRC Handelsblad*, d.d. 13-10-2022.

Als het gaat om literaire lijstjes neemt het Nederlandse taalgebied een unieke positie in. Aan het begin van de zeventiende eeuw vind je bij dichters als Bredero al opsommingen van belangrijke Nederlandse auteurs uit het verleden. Aan het einde van die eeuw werd het zelfs een rage, met de inrichting van het portrettenkabinet Panpoëticon Batavûm als niet te overtreffen hoogtepunt. Decennialang werden hiervoor medaillonportretten vervaardigd, enkele honderden in totaal, die tezamen de Nederlandse literatuur, vanaf Jacob van Maerlant tot dan toe, letterlijk een gezicht gaven.² Uiteindelijk zouden er zelfs canonverkiezingen worden georganiseerd om democratisch te bepalen welke nieuwe dichters bijgezet mochten worden in dit illustere literaire pantheon. Tegelijkertijd verschenen er ook steeds meer bloemlezingen, vooral van poëzie, die via hun inhoudsopgaven onwillekeurig tot lijstjes van belangrijke dichters leidden.³ Actieve en terloopse canonvorming gaan hand in hand. Vooral in het onderwijs, met zijn schoolbloemlezingen, kregen leerlingen op gezag van een belezen samensteller een afgemete hoeveelheid teksten aangereikt: de bloemlezing als een geurig boeket geplukt uit een onmetelijk uitgestrekte literatuur.

Toch is er in de loop van met name de naoorlogse periode veel weerstand gekomen tegen de canon. Vooral het autoritaire karakter van dit type lijstjes is veelvuldig bestempeld als problematisch en onwenselijk. De ontvoogding nam bezit van de literatuur, en zeker ook van het literatuuronderwijs. Omstreeks 2002 was in de Nederlandse letterkunde die ontwikkeling op volle kracht ingezet, althans in de reflectie op de literatuur: de canon bestond niet, was hoogstens iets uit vervlogen en paternalistische tijden. Mensen wisten nog wel wat een canon was, maar alles wat naar canon riekte was dood en begraven. Het discours over de canon kwam enigszins haaks te staan op de praktijk waarin (noodgedwongen) nog altijd werd geselecteerd, voorgeschreven, en ook: genegeerd.

Het negatieve sentiment was in 1991 afdoende vertolkt door Ernst van Alphen en Maaïke Meijer in hun bundel met de veelzeggende titel *De canon onder vuur*, die opent met: ‘De Grote Nederlandse Meesterwerken staan in een geur van heiligheid. Die teksten die eenmaal tot de canon zijn toegelaten kunnen geen kwaad meer doen’ (Van Alphen & Meijer 1991: 7). In een reeks opstellen werden verschillende klassiekers uit de Nederlandse literatuur vervolgens langs de meetlat gelegd, dat was veelal een feministische meetlat. In Du Perrons *Land van herkomst* werd in het alter ego van de schrijver ‘racisme, seksisme en homofobie’ waargenomen (Bal 1991). In Nescio’s *Dichtertje* werd een ‘zeer neerbuigende’ kijk op vrouwen en zelfs een ‘voyeuristische’ kijk op meisjes

² Over de geschiedenis van deze visuele canon, en andere voorbeelden van vroegmoderne canonvorming, zie: Van Deinsen 2017.

³ Over de rol van bloemlezingen in processen van canonvorming in de Nederlandse literatuurgeschiedenis: Schenkeveld-van der Dussen 2012.

ontdekt (Doggenaar 1991). En Bredero werd ontmaskerd als gemankeerd ‘maatschappijcriticus’, die vooral spreekbuis ‘van een nette burgerij’ zou zijn (Spies 1991).

2002: De canonenquête van de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren*

Het was onder dit gesternte dat in 2002, in een wat aftandse eengezinswoning in een zijstraat van het Leidse Rapenburg, door een paar mensen werd gewerkt aan het opzetten van wat uiteindelijk de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.org) ging worden. De DBNL zou Nederlandse ‘klassiekers’ gaan digitaliseren. Het was een idee dat door het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde was aangedragen, en er was wat budget gevonden om een beginnetje te maken. Maar wat waren precies die Nederlandstalige literaire klassiekers? Waaruit bestond, anders gezegd, de literaire ‘canon’ van de Nederlandse literatuur? Dat was in dit verband geen irrelevante vraag. Het lag voor de hand om een commissie op te richten die die vraag zou behandelen. Maar aan zo’n commissie kleefde nou juist het odium van paternalisme. Dat had de laatste serieuze openlijke poging tot het opstellen van een Nederlandstalige literaire canon maar al te zeer uitgewezen. In 1990 had een commissie onder voorzitterschap van Jaap Goedegebuure voor het middelbaar onderwijs in Nederland een ‘verplichtende’ lijst van 21 werken van ná 1830 opgesteld, die meteen als ‘elitair’ en ‘autoritair’ werd afgefakkeld. Er werd zelfs gesproken over herinvoering van de ‘Kultuurkamer’ (Goedegebuure 2020). Komen aanzetten met ‘klassiekers’ vroeg dus de nodige tact.

Het opzetten van een gezaghebbende digitale bibliotheek was al moeilijk genoeg. Op Jacob van Maerlant, Anna Bijns en P.C. Hooft rustten weliswaar geen auteursrechten, maar op de recente edities van hun werk wél. Hoe ging de jonge en nog onbekende DBNL daar ooit toestemming voor krijgen? Laat staan voor twintigste-eeuwse sterauteurs als Hella Haasse en Gerard Reve – beiden nog in leven toen. Er bestonden in de hele wereld, en dan vooral in de Verenigde Staten, al tal van literaire websites met alleen maar rechtenvrije teksten, en die sites maakten vrijwel zonder uitzondering een doodse indruk.

De DBNL ging dat anders doen, en een canonenquête moest daarbij helpen. Leidend was nieuwsgierigheid naar de ideeën die leefden over de canon, maar ook over de waarde van die zogenaamde klassiekers in het onderwijs. De DBNL wilde in het late voorjaar van 2002 haar activiteiten officieel presenteren, en de uitkomsten van de canonenquête konden bij die gelegenheid mooi bekend gemaakt worden. In die zin was het houden van een canonenquête ook een handige publiciteitsstunt. En zo geschiedde: ergens in het voorjaar van 2002 gingen zo’n vijftienhonderd enquêteformulieren per post naar de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde.

De details van die campagne doen er verder niet zo toe, behalve dat er grote opluchting op de burelen van de DBNL heerste toen twee dagen na het versturen van de enquête het eerste retourenvelopje binnenkwam, nog wel ingevuld door een beroemd schrijfster. De eer was gered. Uiteindelijk kwamen er 299 ingevulde formulieren binnen. Het was verrassend dat er tegen de veronderstelde tijdgeest in grote animo bestond om aan zo'n enquête mee te doen, en dat er vergaande aanbevelingen uitkwamen om het literatuuronderwijs en de kennis van de klassiekers te versterken. Minder verrassend was de canon zelf; er kwam een lijst uit met een stevig aandeel aan 'klassieke' teksten van vóór 1900 (Van Stipriaan 2002). Een echte canon dus. De canon anno 2002. Multatuli's *Max Havelaar* was als meest-canonieke tekst uit de enquête gekomen, op de voet gevolgd door het dierenepos *Van den vos Reynaerde*.

Serieuze kranten brachten deze uitkomsten in korte berichten op hun nieuwspagina's; in neerlandistische kringen werd er wat geteld en geturfd om vast te stellen dat middeleeuwse teksten erg populair waren, maar de achttiende eeuw heel pover bedeed was. Een enkeling verhief zijn stem tegen het opstellen van een canon als zodanig. Het bleef bij wat gesputter; de jaren erna bleef naar deze canon uit 2002 verwezen worden, al was het maar om het relatieve belang van een specifieke tekst uit te duiden. Waarmee deze canon en passant zijn referentiewaarde bewees.

Het kort daarvoor nog zo negatieve sentiment rond canons leek te zijn omgeslagen. Waardoor? Dat is een mooi onderwerp voor een proefschrift over pakweg twintig jaar. Wat zeker is: de canon kreeg in deze jaren de wind weer mee. Een ijkpunt in dit opzicht was de oratie van filosoof Maarten Doorman in 2004, waarin hij het negatieve sentiment over de canon, met name onder academici, frontaal te lijf ging en pleitte voor veel meer aandacht voor literaire en andere culturele hoogtepunten in het onderwijs. Opvallend was ook zijn definitie van de canon, die hij omschreef als 'dat geheel van teksten, beelden, kunstwerken en historische gebeurtenissen dat het referentiekader is van een gedeelde cultuur' (Doorman 2004: 8). In de opsomming van Doorman zat een element dat tot dan nog niet zo vaak met enige canon in verband was gebracht, namelijk 'historische gebeurtenissen'; de Dikke Van Dale uit 1992 geeft 10 mogelijke betekenissen van canon, maar 'historische gebeurtenissen' hoorden daar nog niet bij. Er hing omstreeks 2004 iets in de lucht, want kort daarop ontstond in kringen van de Onderwijsraad het idee om een historische canon van Nederland op te laten stellen. Een commissie onder leiding van Frits van Oostrom ging aan het werk, en kwam in 2006 met vijftig vensters die tezamen een introductie op de Nederlandse geschiedenis vormden. Het idee sloeg enorm aan en leidde tot een hele reeks lokale en thematische canons. Er werd zelfs een canon van de Nederlandse glastuinbouw opgesteld.

De culturele sector raakte na 2005 een beetje in de ban van het lijstjes maken, en na het succes van de eigen canonenquête deed ook de DBNL er enthousiast aan mee: jeugdliteratuur,

Friese literatuur, de Limburgse, de Surinaamse – van alles leende zich ervoor. Geleerde commissies – want daar konden we voor dergelijke specialistische terreinen niet meer om heen – stelden lijsten samen die tegelijkertijd verrassend en gezaghebbend waren. Het bleek ook een probate manier om de toestemming van levende auteurs te verkrijgen. Gewoon een lijst organiseren die zo goed in elkaar zat dat ze er niet in wilden ontbreken.

2022: De canonenquête *in reprise*

Ondertussen is de canonenquête van 2002 op herhaling gegaan. Twintig jaar na dato leek het tijd de balans opnieuw op te maken, zo meenden enkele gezaghebbende instituties, waaronder naast de DBNL (inmiddels onderdeel van de Koninklijke Bibliotheek), ook de Nederlandse Taalunie en de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en Letteren (KANTL). Al langer sluimerde het idee om nog eens voor het hele Nederlandse taalgebied te onderzoeken of er behoefte aan een geëxpliciteerde canon bestond, en hoe die er dan moest uitzien. Hoewel het idee door alle partijen met sympathie werd onthaald, bleek het met name voor de KANTL lastig te verenigen met hun eigen geesteskindje: de canon van de Nederlandstalige literatuur vanuit Vlaams perspectief die sinds 2015 op vijfjaarlijkse basis verschijnt. Inzetten op een brede bevraging onder literatuurlijfhebbers moest uitkomst bieden. Hoe werd er twintig jaar na de eerste bevraging gedacht over de literaire canon? Waren er opmerkelijke nieuwe opvattingen en/of verschuivingen? En zag men nog altijd het overwegende nut van een literaire canon in?

Een gelegenheidscollectief bestaande uit neerlandici uit Nederland, Vlaanderen en Suriname was verantwoordelijk voor de uitvoering. Om vergelijking mogelijk te maken, hield de enquête de oorspronkelijke vraagstelling aan, aangevuld met enkele stellingen over actuele kwesties. Ditmaal kozen we ervoor om de bevraging breder uit te zetten. Niet enkel de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, maar ook andere ‘professionele lezers en liefhebbers van de Nederlandse literatuur’ uit het hele Nederlandse taalgebied en de neerlandistiek *extra muros* werden uitgenodigd om, digitaal, hun mening te geven. Uiteindelijk zouden 1977 volledige formulieren ingevuld worden, een aanzienlijk aandeel van de respondenten bleek werkzaam in het onderwijs.

Opnieuw is er een heel herkenbare literaire canon uitgekomen (Van Deinsen, Sevenants & Van de Velde 2022). Die van 2002 glinstert er nog op allerlei manieren doorheen. Om precies te zijn: 78% van de genoemde titels in de ‘top honderd’ komt overeen. Maar er zijn ook enkele verschuivingen die tot nadenken stemmen, vooral het overduidelijke wegzinken van de poëzie en van het literaire erfgoed van vóór 1900. Hierover valt veel te zeggen, maar het meest opmerkelijke

verschil zit ons inziens niet in de resultaten, maar in de reacties die zij ontlokten. Opvallend waren om te beginnen de scherpte en felheid van de reacties die de uitkomsten, veel meer dan in 2002, nu opriepen, en dan met name in Nederland. Op de dag van verschijnen kopte *NRC Handelsblad* nogal stemmingmakerig: ‘Toch weer veel dode, witte mannen’ (Jaeger 2022). De nuancering volgde in een hoofdredactioneel commentaar, en die was nodig. *Trouw* deed het dunnetjes over met: ‘In de nieuwe literaire canon moet je de schrijfsters met een lampje zoeken’ (Smid 2022). En daarmee was de toon gezet. In 2002 stond de ontvangst van de lijst klassieke werken nog in het teken van een discussie over literaire kwaliteit en historische waarde. In die tijd riepen deze concepten nog weinig weerstand op. Dat is twintig jaar later helemaal veranderd. Onderscheid naar nationaliteit, etniciteit, geslacht, zelfs mortaliteit van de auteur speelt een enorme rol in de woordenstrijd. De discussie is zich daarmee aan het verschuiven van het werk naar de auteur.

Is het een fase waar we doorheen moeten? Of dreigt ook het gevaar dat we erin blijven hangen? En belanden we opnieuw in een verzuiling waarin clubjes teksten langs hun eigen morele meetlat gaan leggen? Dat is niet alleen kleingeestig, maar ontkent ook waar belangrijke literaire teksten voor staan: ze zijn bijna zonder uitzondering een uiting van intense maatschappelijke spanningen, en ze beschrijven een wereld die vergaand onvolmaakt is. Dat geldt voor *Van den vos Reynaerde*, voor Anna Bijns’ *Refreinen*, en ook voor Carry van Bruggens *Eva*. En ja, in teksten zit altijd een waardenpatroon verwerkt, van de personages, van de auteur en van de tijd waarin ze geschreven zijn. Vaak onbewust en ongemerkt.

De discussies die de canonenquête in 2022 ontvonkte, lijken erop te wijzen dat we op een tweekluis staan: moeten we het erg vinden dat Nescio’s feminisme onderontwikkeld was, en dat Multatuli ook aanbevelingen deed om de exploitatie van de kolonie Nederlandsch-Indië te verbeteren? Of biedt literatuur juist een verdiepende confrontatie met andere waardenpatronen, en zal ze ons doen inzien dat ook onze eigen normen en waarden ooit weer zullen worden opgevolgd door nieuwe? Dit laatste is ons inziens te verkiezen. Het is een gevoeligheid die vooral aangekweekt wordt met goed literatuuronderwijs. Als de huidige discussie iets aantoont, dan is het dat daar veel meer in geïnvesteerd moet worden. En verder is enige relativering welkom. Het is tenslotte maar een enquête. De uitkomsten zijn geen in marmer gebeitelde nieuwe canon, anders dan in de media wel is gesuggereerd.

De canonenquête als barometer van het literaire klimaat

Of er over twintig jaar opnieuw een canonenquête komt, zullen we moeten afwachten. Wij zien alvast wel de meerwaarde. Om te beginnen geeft zo'n enquête inzicht in welke teksten (of auteurs) op dat ogenblik door kenners aan het hart worden gedragen; zoals het ook inzicht geeft in welke teksten (of auteurs) kennelijk uit de gratie raken. Voorkeuren veranderen, zoals het literatuuronderwijs verandert en ook de prioriteiten in het onderwijsbeleid veranderen. Dat een terugkerende enquête een aansporing kan zijn om het debat te blijven voeren over literaire kwaliteit, over ten onrechte vergeten teksten en auteurs, en over de inrichting van het onderwijs lijkt intussen door de enquêtes van 2002 en 2022 afdoende bewezen. En wanneer een en ander ertoe leidt dat er in het onderwijs meer aandacht en ruimte komt voor literatuur, waarbij de waarde en waardepatronen van oude teksten op een levendige manier bediscussieerd worden, dan zal dat uiteindelijk ertoe leiden dat steeds meer groepen in de samenleving ook met kennis van zaken over de 'canon' kunnen meepraten.

Bibliografie

- Bal, M., "“Door zuiverheid gedreven”: het troebele water van *Het land van herkomst* van E. du Perron", in: Van Alphen, E. & Meijer, M. (red.) *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*. Amsterdam: Van Genneep, 1991, 122-142.
- Doggeraar, A. van, 'Gevallen engelen. Nescio's *Dichtertje* vanuit feministisch perspectief', in: Van Alphen, E. & Meijer, M. (red.) *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*. Amsterdam: Van Genneep, 1991, 95-105.
- Doorman, M., *Kiekertak en Klotterboeke. Gedachten over de canon*. Amsterdam: Vossiuspers 2004.
- Eco, U., *The Infinity of Lists. From Homer to Joyce*. Londen: MacLehose Press 2009.
- Goedegebuure, J., 'Over de Jaren heen lezen 34: De Canon', *Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* (18 augustus 2020) [geraadpleegd: 20 oktober 2023]: <https://www.mdnl.nl/?p=8826>.
- Grüttemeier, R., 'Leve de canonenquête', *neerlandistiek.nl* (15 oktober 2022) [geraadpleegd: 20 september 2023]: <https://neerlandistiek.nl/2022/10/leve-de-canonenquete/>.
- Jaeger, T., 'Toch weer veel dode, witte mannen in de nieuwe literaire canon', *NRC Handelsblad* (1 oktober 2022).
- Smid, A., 'In de nieuwe literaire canon moet je de schrijfsters met een lampje zoeken', *Trouw* (1 oktober 2022).
- Spies, M., 'De andere Bredero', in: Van Alphen, E. & Meijer, M. (red.) *De canon onder vuur. Nederlandse literatuur tegendraads gelezen*. Amsterdam: Van Genneep, 1991, 35-48.
- Van Deinsen, L., A. Sevenants & F. Van de Velde, *De Nederlandstalige literaire canon(s) anno 2022. Een enquête naar de literaire klassieken: rapportage*. Gent: Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal en

Letteren 2022.

Van Deinsen, L., 'Het lege nest van de historische letterkunde. De canon als collectief cultureel (kortetermijn)geheugen', *neerlandistiek.nl* (14 oktober 2022) [geraadpleegd: 20 september 2023]: <https://neerlandistiek.nl/2022/10/het-lege-nest-van-de-historische-letterkunde/>.

Van Deinsen, L., *Literaire erflaters. Canonvorming in tijden van culturele crisis*. Hilversum: Verloren, 2017.

Van Stipriaan, R., 'De canon anno 2002, en daarna', *neerlandistiek.nl* (14 oktober 2022) [geraadpleegd: 20 september 2023]: <https://neerlandistiek.nl/2022/10/de-canon-anno-2002-en-daarna/>.

Van Stipriaan, R., 'Felle discussie over de literaire canon gaat nu over schrijvers', in: *NRC Handelsblad* (13 oktober 2022).

Van Stipriaan, R., *De Nederlandse klassieken anno 2002: een enquête onder de leden van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde*. DBNL (juni 2002). [geraadpleegd: 20 september 2023]: https://www.dbnl.org/letterkunde/enquete/enquete_dbnlmnl_21062002.php.